

Жельзодобивната индустрия въ Самоковъ

Рефератъ, четенъ на конференцията на гимназиалнитѣ учители по история и география въ гр. Самоковъ въ края на май 1940 г.

Всѣки отъ насъ много пжти е ималъ случая да бжде за единъ, два или повече часа, или пъкъ за единъ день въ нѣкое село или градъ. Отъ това кратко престояване ние получавяме непосредствена представа за състоянието на селището въ момента, въ който се намираме въ него. Значението на едно селище, обаче, особено ако то е градъ отъ рода на Самоковъ, не може да се схване съ една бърза разходка. Тъкмо на насъ, като географи и историци, се налага по-вдълбочено отнасяне къмъ селищата, които все още носятъ бележитѣ на едно разнолико минало, които отражаватъ непрекъснатитѣ залѣгания на българина къмъ по-добро материално състояние, като прѣка последица на което идва просвѣтното, религиозното и най-после политическото освобождение на българина. Ето защо, следъ като имаме възможность да хвърлимъ погледъ на днешния Самоковъ, въ чиято градска картина, за съжаление, сж останали малко свидетели на миналото, нека обърнемъ погледа си назадъ и връщайки се, вѣкъ следъ вѣкъ, да потърсимъ началото на това селище, чиито гости сме днесъ.

По отношение на времеобразуването си, Самоковъ спада въ една дружина, която брои около 30 български града, образуването на които е станало преди турското владичество.

Най-стариятъ паметникъ въ Самоковъ и непосредствената му околность се счита Бельовата църква. Още преди 97 години многозаслужилиятъ възрожденецъ Константинъ Фотинъ, въ своето „Общее землеописание“ (Смирна, 1843 год.), кждето дава по-обширни сведения за родния си градъ Самоковъ, пише: „Една (църква) има вънъ, къмъ южната страна до половинъ часть разстояние, стара Белйова църква називаема Во име Успѣние Пресвѣтая Богородица, въ весело мѣсто, което е още отъ българско време и има при нея единъ сжщевременний брѣстъ и кладенецъ“. Преданието, че Бельовата църква е отъ българско време, се отбелязва и по-късно, както отъ К. Иречекъ, така и отъ Хр. Семерджиевъ, историографа на Самоковъ. Ние нѣмаме основание да се съмняваме въ това предание. Около самата църква, по разни случаи, сж намирани при разкопки останки отъ зидове, между впрочемъ, такива сж намирани въ срѣдата на днешния градъ, но тѣ никога не сж попадали на опитно око, което да ги прецени. Отъ тѣхъ не сж запазени части, нито пъкъ имъ е правено описание или чертежъ.

Бельовата църква, съ новото си изписване презъ 1869 г. е станала, по наше мнение, единъ отъ най-важнитѣ паметници

на нашето Възраждане. Като оставимъ настрана, че стенописитѣ и иконитѣ сж дѣло на нѣколко различни художници (Николай Ивановъ Образописовъ, Христати Захариевъ Зографски, Димитъръ Христовъ Дупничанинъ, Василъ П. Радойковъ, Георги Христовъ Клинковъ и др.), съ което само по себе си тя представя малък музей, по-забележителенъ е подборътъ на светцитѣ, обрисувани по стеницѣ. Тѣ сж, съ малки изключения, все български светци. Тъкмо това обстоятелство изобразителитѣ при много надписи сж отбелязали. Тукъ се намиратъ: св. Ив. Рилски, св. Лука, братанецъ на св. Иванъ Рилски, св. Климентъ Охридски, св. Царъ Михаилъ, св. Царъ Иоанъ Владимиръ, св. Давидъ, царъ български, св. мченикъ Ангеларий, войнъ български, св. Сава Охридски, св. Марко Прѣславски, св. Иоакимъ, патриархъ Търновски (българинъ), св. Иоанъ, патриархъ Търновски (българинъ), св. Георги Софийски, св. Никола Софийски, св. Онуфрий и др.

Името на Беля, който, вѣроятно, ще е билъ владѣтель на тия мѣста, срѣщаме и въ други две земеписни имена: Бельова поляна и Бельово маданище. Съ последното име се наричатъ купища отъ сгурия и останки отъ развалини въ тѣснината на Искѣра надъ Самоковъ. То, ако и да датува отъ турско време (маданъ е турска дума), може да ни даде указание, че Бельо е билъ притежателъ на самоковъ или маданъ.

Предположението, което Иречекъ изказва въ познатото си съчинение „Княжество България“, че Самоковъ се е образувалъ постепенно край самоковитѣ на тукашнитѣ желѣзарници, ни се вижда много правдоподобно. Началото на това малко тогава рударско селище, се е сложило още презъ българско време. Самъ Хаджи Калфа съобщава, че Самоковъ билъ превзетъ отъ Лала Шехинъ паша на 772 г. отъ Хеджра (1370—1371 г.). Подкрепа на това мнение, освенъ известието на Хаджи Калфа, намираме въ самото име. Ако селището бѣше образувано презъ турско време, то, по всѣка вѣроятностъ, щѣше да получи и да се наложи съ името Маданъ, както въ действителностъ неофициално турцитѣ сж го наричали. По този пжтъ сж получили имената си селата: Маданъ (Фердинандско) и Маданъ (Смолянско).

Самоковъ е славянска дума, която се употребява сжщо и отъ чехитѣ, за означение на голѣмия чукъ, движенъ съ вода. По сжщия пжтъ, както и при нашия случай, Самоковъ се е възприелъ като име на мѣстности или малки селища. Това узнаваме отъ неотдавна обнародвания дневникъ на Иречека, въ който той е отбелязалъ огорченията си, за гдето чичо му Херменеглидъ, издигнатъ отъ австрийския императоръ Францъ Иосифъ въ рицарско достойнство, приема титлата баронъ фонъ Самоковъ по единъ отъ многобройнитѣ самокови въ Чехия. По този начинъ чичото искалъ да покаже, че самъ си е изковалъ щастieto. Той не е знаелъ, изглежда, че въ

нашата страна съществува градъ съ име Самоковъ и че съ възприемането на тази титла ще причини огорчение на племенника си, тогава толкова видно лице въ България.

Въ началото на 15 в. Самоковъ е все още малко селище. Ако е ималъ тогава значението, което добива по-късно, по единъ или другъ начинъ името му щѣше да се спомене въ нѣкои отъ източниците, които описватъ сражението, станало въ 1413 г. при с. Чамурлия (Шишманово) между двамата сина на султанъ Баязидъ, Мохамедъ и Муса, при което сражение последниятъ бива разбитъ, а по-късно и убитъ.

Създаденото вече селище при изхода на уцелията на р. Искъръ и Бистрица, се премѣства по-късно, въ по-низкото и малко по-равно мѣсто, гдето се намира сега градътъ. Христо Семерджиевъ, възъ основа на преданията за превземането на града отъ турцитѣ, въ които се говори, че боеветѣ ставали около Джбова глава и после около днешната Долна махала, мисли, че градътъ е билъ на сжщото мѣсто, кждето е днесъ. Той се основава, изглежда, на Фотинова, който въ землеописанието си казва: „Самоковъ внутренитѣ старовременни църкви има претворени въ джамии и бани“, за да твърди, че турцитѣ, като превзели града, обърнали всички църкви въ джамии и хамами, значи градътъ билъ на сжщото си мѣсто, кждето е сега.

Ние по-скоро сме наклонни да приемемъ, правейки успоредици съ други градове съ мѣстоположение на долиненъ изходъ (Плѣвенъ, Асеновградъ), че Самоковъ постепенно е слизалъ къмъ северъ. Забележително е, че въ това отношение, следъ мѣстото около Бельовата църква, гдето е била първата частъ, следва Горната махала, наричана още Вароша, заселена съ българи, следъ това турската махала, отъ която се обособява по-късно една частъ като еврейска махала и най-после Долната махала, която е най-нова по времеобразуване. Тя е заселена главно съ приселци, дошли отъ околнитѣ села. Наименованието Варошъ на градски части е обикновено явление при всички наши, общо взето, по-стари градове, съ което турцитѣ сж означавали града извънъ крепостнитѣ стени или само християнската махала. Ако въ града има повече християнски махали, то това име се носи отъ най-старата отъ тѣхъ.

Всички тѣзи обстоятелства показватъ, че най-стари заселници сж българитѣ, следъ тѣхъ идватъ турцитѣ, после еврейтѣ, следъ които българитѣ наново се заселватъ въ Долната махала. Тя не може да бжде толкова стара, поради което и достоверността на преданията става съмнителна. Ние смѣтаме за изключено сжщо така да е имало при идването на турцитѣ поне три-четири и то голѣми църкви, за да могатъ тѣ да се обърнатъ въ джамии и бани.

Въ началото на XVI в. (около 1502 г.) пжтешественикът П. Танчичъ отбелязва само, че миналъ презъ Самоковското поле. Това е най-старото сведение, въ което се споменава името на Самоковъ. Той е билъ нарастналъ, обаче, като градецъ, въ който е ставала стопанска обмѣна, защото Курипешичъ бележи, че презъ 1530 г. останалъ цѣль день въ Markt Samokouvo. Съ Markt или въ по-ново време съ Marktflecken нѣмцитѣ означаватъ селище, въ което става седмиченъ пазаръ. За този видъ селища у насъ не сжществува специално наименование. Тѣ отговарятъ на неупотрѣбяванитѣ вече категории паланка или градецъ.

Значението на Самоковъ въ срѣдата на XVI в. е вече значително. Той се нарича добъръ градъ съ желѣзни рудници въ полето и край Искъра. Обстоятелството, че следъ възобновяването на Ипекската патриаршия въ 1557 г. Самоковско, заедно съ Разложко, Дупнишко, Горноджумайско и Ихтиманско се включватъ въ самостоятелна Самоковска епархия, говори, че Самоковъ е станалъ вече важно срѣдище. Самоковската епархия запазва сжществуването си и следъ разтурването на Ипекската патриаршия, което е станало въ 1767 г. Тогава тази епархия бива подчинена на Цариградската патриаршия.

Ипекскитѣ патриарси сж признавали българския характеръ на подчиненитѣ имъ български епархии и по тази причина това откъсване отъ Цариградската патриаршия въ продължение на 210 години е било полезно за българската народност. Въ тия краища се запазва и развива славянското богослужение и славянската писменостъ. Народътъ свикналъ съ тѣхъ и не е могълъ леко да понася богослужението, извършвано на гръцки езикъ по-късно. Не е проста случайностъ, че отъ Самоковската епархия произхожда Отецъ Паисий и че Самоковъ е единъ отъ първитѣ градове, повели борба срещу гръцкото духовенство.

Въз основа на едно специално постановление на екзархийския уставъ, Самоковската епархия бѣ закрыта на 1. I. 1908 г. следъ смъртта на последния ѝ митрополитъ Доситей.

Хаджи Калфа, чието описание се отнася къмъ срѣдата на XVI в., пише за града: „Самоковъ между Кюстендилъ и София, градецъ и кадалъкъ. Водитъ около Самоковъ по поля и градини, всички съдържатъ желѣзо. Самоковъ по тамошенъ мѣстенъ езикъ е името на уреда, който движи водата съ чиято помощъ се обработва желѣзото и името на единъ голѣмъ чукъ, съ който се кове нажеженото желѣзо. Отъ Цариградъ се дохожда за 11 часа“.

Въ XVII в. въ Самоковъ има малки частни килийни училища въ кжщитѣ на нѣкои свещеници, както и въ метоситѣ на Рилския манастиръ и на Светогорскитѣ манастири. Това се изрично засвидетелствува отъ съвременни приписки. По-късно,

презъ последнитѣ десетилѣтия на XVIII. в., децата почватъ да се учатъ и въ килиитѣ на девическия манастиръ. Тамъ е сложилъ началото на образование си, при баба си Фота, игуменка на манастира, Константинъ Фотиновъ. Въ края на този вѣкъ, въ Самоковъ вече има общинско училище, което е най-старого, засвидетелствувано досега отъ тоя родъ.

За високото просвѣтно равнище, на което сж стояли Самоковъ и Самоковско, говорятъ и много други факти. Отъ тоя край имаме запазени въ общественитѣ библиотеки голѣмъ брой ржкописни и старопечатни книги, по много отъ които има твърде ценни приписки. Самоковъ се срѣща често въ списъка на спомоществувателитѣ на български книги, особено на тия на х. Иоакимъ Кърчовски и, което е особено характерно, между подписчицитѣ има и самоковки. Ценно свидетелство за грамотността въ Самоковско презъ първитѣ две десетилѣтия на миналия вѣкъ сж думитѣ на стария кюстендилецъ дѣдо Христо, изнесени въ отчета на Кюстендилското училище за 1897 г. и цитирани отъ проф. Иорд. Ивановъ въ книгата му „Северна Македония“. Старото кюстендилско българско население било сиромашко, неуро и невежо; то нѣмало помежду си и писмени хора, та когато ставало нужда да се проводи писмо въ Пловдивъ или Цариградъ, трѣбвало да се отива въ Самоковъ, гдето се намирали грамотни люде.

Всички тия сведения за насъ сж важни, защото тѣ помагатъ да се очертае една културна срѣда, въ която се създаватъ и още по-висши блага, създава се художествената Самоковска школа, една отъ най-блѣскавитѣ страници на българската културна история.

Презъ XVIII. и XIX. в., за които имаме най-много сведения, Самоковъ се очертава, като вземемъ предвидъ поминъка на населението му, като истински градъ, центъръ на занаяти, индустрия и търговия. Освенъ желѣзодобивната индустрия и свързанитѣ съ нея желѣзарски произведения, освенъ различнитѣ занаяти, които ще отбележимъ отдѣлно, часть отъ населението добива прехраната си отъ съобщения. Самоковъ е разположенъ на единъ загубилъ значението си сега важенъ пжтъ, който съединява Адриатическо море съ Цариградъ. Пжтниците, тръгнали отъ Венеция, Дубровникъ и другаде, минавали презъ Босна, затова пжтьтъ се е наричалъ още и Босненски пжтъ, после презъ Скопие, Кюстендилъ, Дупница, Самоковъ, стигали до Пазарджикъ, гдето тоя пжтъ се сливалъ съ Цариградския пжтъ.

Най-важнитѣ поминъци на самоковскитѣ граждани сж били свързани съ скотовѣдството и по-специално, съ овцевѣдството. Пуквилъ, който е миналъ презъ Самоковъ презъ 1805 г., го характеризира като селище на пастири. Фотиновъ, 38 години по-късно, е по-обстоятеленъ. Той пише: „Има же скотопитателствени мѣста зато има доволна торговия сосъ

овцетѣ и съ вълната, която работятъ самоковскитѣ жени да се препитаватъ многожди же и даноко на мъжетѣ си плащатъ претажокъ сии. Соществений же животъ на самоковцитѣ состоитъ въ неотвежното имъ трудолюбие; женитѣ, каквото рекохъ, работатъ вълната, серечъ бала шаяци, гайтѣне, а мъжетѣ ги шиятъ, та така живѣятъ.“ Христо Вакарелски, въ брошурката „Народното творчество въ Самоковско“, издадена по случай етнографската изложба, уредена въ Самоковъ, опредѣля народната култура въ Самоковско въ основата си като пастирска (овчарска), та следъ това земедѣлска.

Нужднитѣ за абаджийството аби, шаеци, гайтани, се работѣли въ самия градъ, въ нѣкои села или били донасяни най-вече отъ Алахъръ челеби. Женитѣ купували вълна и отъ пазара, гдето се намирала отъ цѣла Западна България или Македония. За правителствени поржчки купували шаеци и отъ подбалканскитѣ градове. Турското правителство е давало поржчки за войската и жандармерията. Материята, отъ която се кроели дрехитѣ (бѣла, сива, черна аба), или шаекъ, гайтани, се подбирала отъ абаджиитѣ споредъ мѣстната носия на покрайнината, въ която тѣ продавали дрехитѣ. Абаджийството достига най-голѣмъ разцвѣтъ около срѣдата на миналия вѣкъ. Тежки времена започватъ за него съ разпадането на турската държава. Окупирането на Босна и Херцеговина отъ Австро-Унгария презъ 1878 год. лишава самоковскитѣ абаджии отъ важенъ пазаръ, който окончателно се закрива презъ 1882 г., когато се налага 100% мито надъ произведенията имъ. Четири години по-късно, по политически причини, тѣ загубватъ пазара въ Македония и Сърбия. Цвѣтущата нѣкога абаджийска чаршия, започва да затваря единъ следъ другъ петнадесеттѣхъ си дюкяна.

Както въ Габрово гайтанджиитѣ построяватъ първитѣ вълнено-тъкачни фабрики, така и тукъ абаджиитѣ основаватъ първата фабрика въ 1885 г., на мѣстото на последния останалъ маданъ, а следъ нея още две малки. Отъ тѣхъ сега само две работятъ, безъ, обаче, да сж могли да се развиятъ въ по-голѣми заведения.

Въ връзка съ абаджийството, били застѣпени тепавичарството, бояджийството, гайтанджийството, както и мутафчийството. То приготвяло чулове за опаковка на абаджийскитѣ произведения.

Докато абаджийството било чисто български занаятъ, кожарството било турски занаятъ. Всички майстори-кожари били турци. На българитѣ се позволявало да работятъ само като чираци и калфи. Кожаритѣ получавали кожи не само отъ тукашното добре развито скотовѣдство, но и отъ цѣла България.

По-голѣмата частъ отъ произведенията имъ се продавала чрезъ търговци българи или евреи въ Виена. Отъ 35-тѣхъ

работилници се давали годишно около 87,000 кожи (овчи, кози и говежди). Следъ Освобождението кожарството минава въ български ръце, подобрява се значително производството, но голѣмото наводнение презъ 1897 г. му нанася значителенъ ударъ. Сега въ града има две по-уредени кожарски фабрички, които изкарватъ само луксозни кожи.

Въ връзка съ скотовъдството стоятъ скотобойнитѣ. Въ Самоковъ е имало 4, въ които се приготвяли пастърми, суджуци (тѣ сж се работѣли до преди войнитѣ), обушарството, сарачеството, сапунджийството и др.

Между другитѣ занаяти отъ миналото, трѣбва да споменемъ медникарството, което пази нѣкои стари традиции и до сега; златарството, което освенъ прѣстени, пафти, гривни, колани и пр. е правило и великолепно каница, предмети отъ сѣрма, та и накити съ скъпоценни камъни; грънчарството, което все още запазва нѣкои много хубави керамични издѣлия; правенето на стенни часовници и пр.

Обаче, на върха на художественитѣ занаяти стои църковната живопись, която въ Самоковъ създава своя специална школа — най-добрата въ българскитѣ земи. Тя се представя отъ две семейства: това на Христо Димитровъ, което дава и най-личнитѣ представители Захари Зографъ, синъ и Станиславъ Доспевски, внукъ на основателя. Второто семейство живописци сж Образописови. Както едното, така и другото семейство сж имали и много ученици, които сж работѣли въ традицитѣ на основателитѣ. Извънъ свѣтскитѣ елементи, които тѣ сж вмъквали въ религиозната живопись, отъ тѣхъ сж останали и много свѣтски картини, особено портрети, които говорятъ за високитѣ художествени постижения, до които сж се издигнали Захари Зографъ и Станиславъ Доспевски. При тоя случай трѣбва, наистина, да съжаляваме, че поради тежкитѣ си задължения не е между насъ нашиятъ високоуважаванъ колега проф. Богданъ Филовъ, днешниятъ министъръ-председателъ на България. Той бѣше обещалъ да говори тукъ въ Самоковъ за Самоковската живописна школа, преди три години, когато за първи пѣтъ се обмисляше настоящата екскурзия.

Въ Самоковъ се създава сжщо и рѣзбарска школа, чието първо творение се счита иконостасътъ въ митрополитската църква. Неговата срѣдна частъ е направена отъ майсторъ Антонъ въ Св. Гора и донесена въ Самоковъ въ 1793 г. Дветѣ странични крила сж работа на майсторъ Атанасъ, грѣкъ, който привършилъ въ 1830 г. Презъ време на работата той изучилъ много ученици, които веднага приложили умѣнието си въ новитѣ пострройки на Рилския манастиръ.

Съ иконопиство се занимавали и много граждани — търговци, занаятчии, бакали и др., които украсявали къщитѣ си съ разнѣ картини. Особено забележителенъ е билъ бакали-

нътъ Христо Иововичъ, който всѣка година измазвалъ кжщата си, за да я опише наново.

Въ Самоковъ сж печатани свети картини (щампи) отъ Николай Карастояновъ и сина му Анастасъ. Ник. Карастояновъ почва тайно да печати съ малка машина отначало по готови дърворѣзби, донесени отъ Св. Гора, после той ги прави самъ, а синъ му почва да работи на медни плочи. Николай Карастояновъ е основателъ и на втората, ако не и първата печатница въ българскитѣ земи.

Тази всестранна любовъ къмъ изкуствата, която г. Иончевъ-Крискарецъ открива и въ домашнитѣ творения на самоковката, правятъ Самоковъ единъ истински български Нюрнбергъ. Но докато въ последния градъ старото ядро е напълно запазено — Самоковъ пази само малки останки отъ архитектурното богатство на миналото. Дано поне въ новия музей, който се строи сега, първата специална постройка за градски музей въ България, ако изключимъ музейното крило на Пловдивската библиотека и музей, се събератъ тия творения, съ които не само самоковци, но и всички българи трѣбва да се гордѣятъ.

Турци въ Самоковската котловина се заселватъ само въ градъ Самоковъ и въ с. Чамурлии — сега преименувано Шишманово. Чамурлии е едничкото село въ Самоковската котловина съ турско име, което турцитѣ, изглежда, сж дали, като сж превели българското име „Мокри ливади“. Последното име споменува Константинъ Костенечки, говорейки за битката между Муса и Мохамеда (Хр. Сем., стр. 110). Заселенитѣ турци били повече богати хора — притежатели на видни и мадани. Презъ XVIII. вѣкъ се преселили и потомцитѣ отъ ихтиманския клонъ на Михалбеговци. Презъ миналитѣ два вѣка Самоковъ се украсилъ и съ много паметници. Въ града е имало 12 джамии, една градска баня, часовникова кула, както и една хубава чешма, тѣй наречената Голѣма чешма, която се намира предъ читалището-паметникъ, въ което сме събрани. Тя се явява сега като символъ на онова изчезнало вече минало.

Броятъ на турцитѣ, презъ срѣдата на миналия вѣкъ, се изчислява между 3,000 и 5,000, на българитѣ отъ 5,000 до 8,500 души, еврей и цигани — отъ 500 до 1,000 души.

Евреитѣ сж се заселили, по предание, въ втората половина на XVI. в. По-късно тукъ дошли преселници и отъ други градове — знакъ, че благосъстоянието на Самоковъ е било голѣмо. Отначало тѣ живѣели въ отдѣлна махала, при „Шипочанската капия“, гдето сега се намиратъ старитѣ имъ гробища. Занимавали се съ търговия главно на манифактура, изработвали златни предмети (куюмджилъкъ). Особено много тѣ забогатѣли въ първата половина на миналия вѣкъ, когато нѣкои отъ тѣхъ били станали мадангии, други — банкери или закупчици на беглика. Отъ това време, което съвпада съ за-

богатяването на българитѣ и съ постепенното осиромашаване на много богатитѣ турци, сж синагогата и хубавитѣ къщи на евреи-богаташи, които имахме случай да видимъ.

Презъ кърджалийската епоха, за да не бжде разграбенъ градътъ и за да не стане това, платили откупъ, а градътъ е билъ заграденъ и съ окопи „ендеци“ и съ стена „дуваръ“. Влизало се само презъ 4 врати „капаци“. Нощно време па-зѣли както турци, така и българи.

Поради културното значение на Самоковъ и поради здравословния му климатъ, въ него се премѣстватъ отъ Стара-Загора Девическото и Мжжкото американски училища. Сега тѣ образуватъ Американския колежъ при София. Въ Самоковъ, като противотежестъ на по-усилената протестантска пропаганда, която се правѣла чрезъ училищата, особено чрезъ мжжкото училище, което първоначално било богословско, въ 1876 год. се основава православно богословско училище, което се премѣства по-късно въ София. Сжщата сѣдба постига Желѣзарското училище — сега Механо-техническо въ София.

Освобождението заварва Самоковъ съ 9,970 жители, отъ които 608 турци, 833 евреи, 323 цигани и пр. Въ 1900 г. населението е 9,642 души, въ 1910 г., обаче, 10,440 души, отъ които 73 турци, 787 евреи, 409 цигани и 101 разни. Презъ последното преброяване (1934 г.) той показва 11,031 жители.

Въ града преди и следъ Освобождението се правятъ опити за стъкларска фабрика, спиртна фабрика, рафинерия за терпентинъ и пр., но тѣзи инициативи не успѣватъ.

Днесъ въ града има военно депо за мулета, краварникъ, свинарникъ, птицевѣдна и рибовѣдна станция.

Следъ този кратъкъ прегледъ на поселищнитѣ и стопанскитѣ отношения на града, нека спремъ вниманието си на производението, което е разнесло славата на Самоковъ далечъ изъ обширната нѣкогъ турска империя, а именно на желѣзото.

„Когато се осведомявахъ при висшия миненъ съветъ въ Цариградъ за рудницитѣ въ Европейска Турция“, пише въ 1870 г. Феѣниданъ фонъ Хохщетеръ, професоръ по геология въ Виенската политехника, непрекъснато ми се хвалѣше Самоковъ и пакъ Самоковъ. („Ausland, бр. 36, 1876 г. стр. 82). Константинъ Фотиновъ, следъ като отбелязва, че Самоковъ е лишенъ отъ всички изобилия, които иматъ съседнитѣ му градове, понеже има такава жестока и тежка зима, каквато е въ Русия, добавя: „Но съвсемъ що нѣма други произходи (разбирай произведения) може обаче да се хвали, защото има единъ производъ, който е глава и начало на сичкитѣ свѣтски работи, по что има желѣзото, безъ което не може да биде нищо на свѣтатъ и което е предпочетено по премного отъ злато и сребро, почто ако не е желѣзото да го изкопае и да го направи, нече нито името му да се знае и чуе, че е сребро и злато“.

Желъзодобивната област, на която Самоковъ се явява като срѣдище, въ широкитѣ си размѣри обхваща Самоковската котловина, Плана планина, селата около Витоша, Шипочанския ридъ и Костенско — Долнобанската котловина. Руда най-много се е плавлѣла по порѣчието на р. Паликария, селата около която образуватъ покрайнина, наречена сжщо Паликария (Широки долъ, Райово, Рельово, Алино, Поповяне, Ковачевци и Ярлово), както и другитѣ села по Плана-планина (Горни и Долни Окой, Калфово), по Шипочанския ридъ (Драгошиново, Злочучене, Шишманово). Следъ това идватъ селата въ Костенско — Долнобанската котловина, (Костенецъ, Радуилъ, Махлата, сега Марица), около Витоша (Владаж, Кладница, Крапецъ, Сръбски Самоковъ (сега Попово), Чупетлово, Бистрица, Горубляне). Желъзната руда представя магнетитенъ пѣсѣкъ, който се съдържа въ старитѣ еруптивни скали, главно въ диорита, сиенита и габрото. Магнетитниятъ пѣсѣкъ съдържа 70% чисто желъзо. Събирането на рудата ставало по следния начинъ: оруденото мѣсто се изкопавало или разоравало, като така получената прѣстъ се занасяла на полегатото мѣсто, гдето имало прѣбой. Той представлявалъ улей, въ който течала вода. Рудата се хвърляла и преобрѣщала съ лопати, та по-лекитѣ части се отнасяли отъ водата, а магнетитътъ оставалъ по улея или лопатата. За да се очисти още повече, рудата се плавлѣла и втори пжтъ въ корита. Следъ това се изсушавала и носѣла на виднитѣ. Начинитѣ за добиване на желъзото у насъ сж проучени отъ технологична гледна точка отъ проф. Ив. Трифоновъ въ труда му „Металургията на желъзото у насъ“ (София, 1924 год.), къмъ която отправяме вниманието на всички, които желаятъ да се осведомятъ по-подробно.

Видната или вигната представя пещъ отъ рода на штирийскитѣ *Stückofen*, т. е. пещи, отъ които желъзото отъ едно топене се изкарвало въ видъ на кюлче или валякъ, наричанъ у насъ разсовачъ. По тази причина и Трифоновъ нарича тоя видъ пещи разсовачни пещи. Той е билъ въведенъ у насъ отъ турцитѣ презъ XVI. в. и то посрѣдствомъ словенци или словаци рудари, които отчасти сж донесли и нѣмскитѣ имена въ българската желъзодобивна терминология. Преди това у насъ се употребявали още по-първобитни пещи.

За да се направи видня, се избиралъ стрѣменъ склонъ, при който има или може да се направи воденъ падъ. Той билъ нуженъ, за да кара духалата, два ковашки мѣха. Въ склона се изравялъ паралелопипедъ, който после отвжтре се изграждалъ съ камъни. Само най-долната частъ била затворена, докато горната стояла открита отъ външна страна.

Виднитѣ представляли преходъ къмъ високитѣ пещи. Съ малки подобрения тѣ би могли да станатъ истински високи пещи и да даватъ чугунъ, вмѣсто меко желъзо. За тогаваш-

нитъ нужди, обаче, добиването направо на меко желѣзо било за предпочитане.

Топенето продължавало, докато се напълнѣло мѣстото определено за желѣзото, т. н. шубъ. Тогава се отваряла вратата на пещъта, като разсовачътъ се изваждалъ съ помощта на голѣми лостове и клещи. Следъ това се разсичалъ на два „коматя“. За да може така полученото желѣзо, примѣсено съ стомана и съ сгурия, да стане годно за преработка въ други ковашки издѣлия, се пращало въ самокови или мадани, гдето чрезъ повторно нажежаване и изковаване, то ставало търговска стока.

Самоковътъ или маданътъ въ сжщностъ е представлялъ голѣма механизирана ковачница. И той, като всѣка обикновена ковачница, ималъ огнище съ мѣхове и чукъ и наковалня. Маданското огнище представляло отворено отъ две или три страни ковашко огнище, съ вдълбнатина въ срѣдата. Отличавало се съ голѣми размѣри — 2×2 м. Надъ огнището се дигалъ голѣмъ коминъ, който при нѣкои мадани достигалъ 15 м. Двата мѣха сж духали презъ желѣзно конусообразно кюнче, наречено „форня“. Тѣ били карани съ вода, както и при виднята.

За да се добие кованото желѣзо на пржити, на огнището се нагорещявали до бѣло два коматя, наедно съ богата съ желѣзо сгурия, отъ самата видня. Сгурията се стопявала наедно съ онази частъ отъ коматитѣ, която била по-богата съ вжглеродъ, та се образувалъ въ дъното трети коматъ, отъ който се получавало най-доброто желѣзо — а именно чиликъ или стомана. Стоманата, както е известно, съдържа повече вжглеродъ (0.5—1.7%). Нажеженитѣ кжсове се изваждали съ голѣми клещи и изковавали най-напредъ на четвъртити плочи, а после на дълги 3—4 м. и широки 8—10 см. пржтове. Чукътъ, наричанъ още самоковъ и млатъ, представлялъ дебелъ желѣзенъ прѣстенъ, закрепенъ на яко и дебело дърво, съ тежина 300—400 килограма. Той се каралъ съ вода. За да може да се направлява по угода движението му, строялъ се специаленъ резервоаръ, нареченъ „корабъ“, предъ самия улей, като съ просто приспособление се пущало повече или по-малко вода. Вследствие на това чукътъ удрялъ по-силно или по-бавно. Наковалнята представляла тѣсенъ желѣзенъ блокъ, забитъ въ огроменъ дебелъ пѣнъ, заровенъ въ земята. Нейната височина, както и височината на огнището, била $\frac{1}{2}$ метъръ.

Самоковското желѣзо е било така ценено, че западнитѣ държави, специално нѣмцитѣ, за да могатъ да прокаратъ своето желѣзо въ Турската империя, сж били принудени да наподобяватъ пржитѣ, на които то се изковавало въ самоковитѣ.

Ако и такава голѣма да е била славата на самоковското желѣзо, неговото производство, въ сравнение съ това, което се получава отъ високитѣ пещи, е незначително. Една видня

е изкарвала за едно денонощие три разсовача, отъ които се е добивало срѣдно 60 оки (77 кгр.) желѣзо. Четири видни сж давали работа на единъ маданъ, чието производство за денонощие се изчислява на 920 кгр.

Проф. Ив. Трифоновъ изчислява, че презъ време на най-голѣмото процъвтване на желѣзодобиването, когато въ Самоковския край сж работѣли 85 видни и 21 мадани, дневното производство е било максимумъ 20 тона, т. е. отъ 10 до 25 пжти по-малко, отколко дневното производство на само една висока пещъ. Отъ друга страна, като прави смѣтка на каква цена то ще ни струва днесъ, намира, че ако се работи по сжщия начинъ, както въ миналото, цената на кгр. желѣзо ще бжде 126 лв. златни за кгр. срещу 0.10 — 0.15 лв. златни за чуждото желѣзо. Той отдава много голѣмо значение на сгурията, която срѣдно съдържа 49.8% желѣзо (кржгло 50%) и отъ която се изчислява, че у насъ се намира около 10 мил. тона, отъ които могатъ да се получатъ 5 мил. тона желѣзо. Тукъ сж взети предъ видъ и всички други желѣзодобивни области (Краишето, Неврокопско, Странджа, Етрополско и пр.).

За да закржглимъ образа на самоковската желѣзодобивна областъ, ние трѣбва да отбележимъ значението на вжглищарството, което е доставяло необходимото гориво на виднитѣ и маданитѣ. Съ горене на вжглища се занимавали не само селата отъ Самоковската котловина, но и отъ цѣлата тогавашна Самоковска кааза. Селищата по Ихтиманска Срѣдна гора (Вакарелъ, Бѣлица, Чукурово, сега с. Габра и др.) сж доставяли сжщо вжглища за Самоковъ. Последнитѣ две села и сега още се занимаватъ съ вжглищарство. Всички българи отъ селата въ Костенско — Долно-банската котловина сж горѣли вжглища за виднитѣ и маданитѣ въ котловината. Пращани сж били вжглищари и по-далечъ да горятъ вжглища, като напримѣръ въ горитѣ на с. Якоруда (Разложко).

Вжглищарството било въ сжщность ангария, която много тежала на населението, защото вжглищата не се заплащали. Заплащани сж били непосредствено заетитѣ въ производството майстори и работници. Срещу вжглищата селянитѣ получавали: храни, соль, царвули, желѣзо и пр. Окончателно се освободили тѣ отъ тази ангария презъ срѣдата на миналия вѣкъ. Тогавъ вжглищарството станало доходно, но разносикитѣ на виднитѣ и маданитѣ се увеличили, което става една отъ причинитѣ да западне желѣзодобиването.

Понеже освенъ вжглищарство, сжщо така плавенето на рудата, превозътъ ѝ до виднитѣ, както и превозътъ на желѣзото до мѣстни складове, та чакъ до Цариградъ, е било почти ангария, тая така прославена индустрия е представляла цѣла напасть за населението, което не само че не е печелило, но е обеднявало отъ нея. Приходитѣ сж отивали въ ржцетѣ на бейоветѣ — притежатели на мадани, които презъ миналия

вѣкъ, отдадени на разпустнатъ животъ, задлъжнявали и ги продавали на българи или евреи.

Въ връзка съ желѣзодобиването въ Самоковъ и въ нѣкои селища отъ областта му се създаватъ и разни занаяти, които преработватъ желѣзото. Костенецъ и сега е известенъ съ ножарството си. Въ Долна-баня, въ миналото сж били добре застъпени клинчарството и ковачлъка. Въ с. Сестримо — на пѣтя на желѣзото къмъ Пазарджикъ, гдето е било главното му товарище, презъ миналия вѣкъ сж правили мотики и лопати.

Въ самия Самоковъ сж работили презъ XVII. в. котви, както съобщава Хаджи Калфа. Тукъ сж работѣли гвоздеи отъ всички видове, брави, резета, катинари, земеделски сѣчива, кжщни предмети (свѣщници, вериги, триножници за огнища и пр.), желѣзни сандѣци — каси и др. Въ Искровеѣ и Радуилъ е имало много ковачници за подкови. Уреждани сж били и работилници за пушки, лѣярски фабрики, фабрика за стомана „чиликана“ и др., които, обаче, не се задържали за дълго.

Презъ последнитѣ години у насъ, главно чрезъ училището, системно се насажда култъ къмъ голѣмитѣ заслужили на народа ни люде, особено къмъ голѣмитѣ фигури отъ епохата на нашето Възраждане. Азъ мисля, че всестранното национално значение на тази задача ще бѣде значително по-голѣма, ако ние създадемъ не само всрѣдъ учащитѣ се, но и всрѣдъ по-широкитѣ срѣди, култъ къмъ тия културни и политически срѣдища, отъ които излѣзоха челницитѣ на Възраждането ни. Тия градове, повечето отъ тѣхъ въ лошо стопанско положение, иматъ и сега единъ голѣмъ духовенъ капиталъ въ лицето на гражданитѣ си. Закърмени въ една културна и трудолюбива срѣда, последнитѣ, ако и изселени въ други по-процвѣтяващи селища, даватъ голѣмъ % отъ най-проявенитѣ люде въ нашата страна. Това за мене стана особено ясно, като изследвахъ мѣстопроизхода на професоритѣ отъ Софийския университетъ. Затова вѣрвамъ, па и всички ще се съгласимъ, че както отдѣлнитѣ лица, така и разнитѣ организации, начело съ най-голѣмата — нашата държава, трѣбва да полагатъ по-голѣми грижи къмъ най-проявенитѣ културни срѣдища отъ близкото минало. Пренебрегваме ли това, ние пренебрегваме една съкровищница, отъ която още дълго можемъ да черпимъ.

Трудътъ на Le Play за Самоковъ и неговото
руководство е оцѣната неизвестна за Ир. Ив.
Ирифонъ и за Гунчо Гунчевъ, печатанъ въ
Les ouvriers européens.